

PAREMIOLOGY IN LITERATURE. THE USE OF PROVERBS IN

DON QUIXOTE

Alin Titi Călin

PhD. Student, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași

Abstract: As a stylistic unit, the proverb is an commonly used tool in literary texts. In dialogue or in narration, evidenced by introductory formulas or assimilated in the phrase, fully or partially rendered, the paremiological units have been inserted in many writings. Miguel de Cervantes is well-known for constantly employing proverbs in his masterpiece, «Don Quixote». Starting from some general theoretical considerations, this paper aims to highlight the literary use of proverb in Cervantes' novel.

Keywords: context, paremiological accumulation, adaptation, speaker's intentions, characterization

1. Introducere

Specii a literaturii populare, unitățile paremiologice reprezintă un element de înobilare a creațiilor literare, marii gânditori ai literaturii universale recurgând adesea la „coloritul irepetabil al proverbelor, la forța lor de sugestie, la posibilitățile lor de nuanțare a mesajelor”¹ și trebuie amintit, așa cum postulează George Coșbuc², că literatura adesea poate fi geneza sau izvorul unor proverbe. Ilie Danilov consideră că metafora și alegoria contribuie la sporirea gradului de universalitate a proverbelor, la aplicarea acestor unități în multiple situații, cele mai autentice proverbe fiind considerate cele care au în structura lor metafore și alegorii³. Comparația, un element stilistic frecvent întâlnit, continuă paremiologul, asigură proverbelor caracterul ilocuționar, în vreme ce epitetul și hiperbola conferă expresivitate și concizie. Procedeele stilistice sunt frecvent folosite în cazul structurilor paremiologice: antiteza (*Ori laie, ori bălaie*), metafora (*Pasărea pe limba ei piere*), comparația (*Femeia cinstită e soarele casei*), hiperbola (*A face din fânțar armăsar*). Aceste structuri contribuie la precizia, claritatea și plasticitatea exprimării gândurilor, la zugrăvirea unui cadru sau a unei atmosfere, dar, mai ales, pot reprezenta un mijloc de caracterizare a personajelor.

Dintre cei care au vrut să își îmbogățească stilistic operele, să le confere un plus de expresivitate prin valorificarea valențelor proverbelor și zicătorilor amintim pe Creangă, Eminescu, Coșbuc, Molière, Pușkin, Shakespeare, Cervantes. Dacă opera lui Ion Creangă constituie un tezaur paremiologic românesc, prin multitudinea de proverbe și zicători, în egală măsură, opera lui Miguel de Cervantes este apreciată ca un tratat de paremiologie⁴.

¹ Ilie Danilov, *Paremiologia rusă din perspectivă comunicativă, lingvistică și stilistică*, Editura Sirius 4, Veliko Turnovo, 1995 p. 31.

² Scriitorul menționează diferite origini ale proverbelor în *Nașterea proverbelor*, publicat în vol. George Coșbuc, *Elementele literaturii populare*, Antologie, prefață și note I. Filipciuc, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986, pp. 267-274.

³ Ilie Danilov prefață la *Repere ale proverbelor românești*, p. 9.

⁴ María Jesús Barsanti Vigo, *Análisis paremiológico de «El Quijote» de Cervantes en la versión de Ludwig Tieck*, Peter Lang, 2003, p. 11.

2. Evocarea proverbelor în textele literare

Conform literaturii de specialitate⁵, în textul literar proverbele ocupă două poziții principale: în dialog și în narațiune. Grație caracterului ilocuționar, în narațiune, proverbele au menirea de a stârni curiozitatea și de a menține treaz interesul cititorului. Integrarea unităților paremiologice în opere reprezintă și o modalitate a autorului de exprimare a concepției despre lume sau față de cele narate.

Adesea mici cuplete de de enunțuri rimate, proverbele au fost considerate mici poeme de către Charles Clay Doyle⁶. Unul din cei mai valoroși paremiologi, Wolfgang Mieder a realizat un studiu asupra proverbelor utilizate în literatură⁷ și a constatat inserarea acestor forme lingvistice și stilistice în textele scriitorilor canonici ai culturii universale precum: William Shakespeare, Jane Austen, Emily Brontë, Virginia Woolf, John Steinbeck, Ivan Turgheniev, Jorge Luis Borges, Miguel de Cervantes, Alexandre Dumas, Stendhal (Henri-Marie Beyle), Émilie Zola, Guy de Maupassant, Jules Verne, Albert Camus. Chiar dacă acești scriitori au inserat proverbele în creațiilor lor, în cercetarea realizată asupra proverbelor la Rabelais și Cervantes, Eleanor O'Kane menționează că integrarea acestor unități în textele beletristice s-a operat începând cu literatura mediavală (Chaucer, Arcipreste de Hita), dar mai ales în perioada Renașterii⁸.

Caracterul literar al proverbului constă, așa cum am menționat deja în introducere, în ocurența mijloacelor artistice prin care se construiește: metafora, comparația, antiteza, paralelismul, repetiția, jocul de cuvinte, aliterația, asonanța, valențele metrice. Proverbele intră sub incidența literaturii populare, datorită originilor anonime și a modalității orale de diseminare.

Nuanțele și ramificările unui proverb devin în cadrul literaturii o formă concisă, plastică, ironică și/sau metaforică de exprimare unei judecăți de valoare sau de emiteră a unui comentariu asupra unui gândurilor sau acțiunilor unui personaj, asupra unui fenomen natural sau social, sau asupra unor evenimente. Analizând funcționalitatea proverbelor în literatură, Louis Combet evidențiază caracterul revelator al acestora, prin faptul că dezvăluie aspecte mai mult sau mai puțin importante ale grupului care le-a inspirat⁹. În acest context, proverbul devine pe de o parte o trăsătură stilistică de caracterizare a personajului care îl uzează și/ sau a personajului asupra căruia i se adresează, în funcție de tematica, forma și contextul în care se întrebuițează proverbul. Prin modalitatea de evocare a unui proverb – parțial redat, înțeles sau întrebuițat corect sau greșit, personajele își pot arăta prostia, înțelepciunea, nebunia, raționamentul, viziunea asupra lumii, etc. În cadrul unui dialog, aplicabilitatea și adecvarea proverbului¹⁰ reprezintă factori importanți pentru determinarea intențiilor și a relațiilor dintre personajele participante la discuție. În al doilea rând, prin aprecierea unor aspecte sociale sau a unei întâmplări, proverbul devine „o metaforă ce adună sau separă oamenii”¹¹.

⁵ Ilie Danilov, *Repere ale paremiologiei românești*, p. 111.

⁶ Idee izvorâtă din studiul lui Charles Clay Doyle asupra uzului proverbelor în textele beletristice, în volumul colectiv *Introduction to paremiology: A Comprehensive Guide to Proverbs studies*, Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt, Melita Aleksa Varga (eds.), De Gruyter Open Ltd., Varșovia, Berlin, 2014, p. 262.

⁷ Charles Clay Doyle, *op. cit.*, p. 269, *apud* Wolfgang Mieder, *Proverbs in World Literature: A Bibliography*.

⁸ Eleanor O'Kane, *The proverb: Rabelais and Cervantes*, *Comparative Literature*, 2, Bell & Howell Information and Learning Company, University of Oregon, 2001, p. 361.

⁹ Louis Combet, *Los refranes en la literatura* în Euskera, XLI (2. Aldia), Durango, 1996, p. 830.

¹⁰ Cei doi termeni au fost mai amplu dezbătuți în studiul lui Roger D. Abrahams și Barbara A. Babcock, *The Literary use of proverbs*, în *The Journal of American Folklore*, Vol. 90, N.358, American Folklore Society, 1977, pp. 414-429.

¹¹ Aserțiunea originală: *a perfect metaphor for what keeps people apart or together*, în Wolfgang Mieder, *Proverbs: A Handbook*, Greenwood Press, London, 2004, p. 74, traducerea noastră.

Un aspect important al integrării proverbelor în literatură este scopul. Proverbul are o valoare didactică sau educativă, așadar inserat într-un discurs capătă un rol moralizator, însă, în funcție de intențiile locutorului poate lua și accente ironice sau satirice.

3. Paremiologia în *Don Quijote*

Proverbele din memorabila operă a lui Cervantes nu apar niciodată în narațiune, ci sunt de fiecare dată inserate în gândirea unui personaj, în speță Sancho Panza. Scutierul evocă constant maxime ale poporului, pe care fie le anunță: *Pues así es – respondió Sancho – y vuestra merced quiere dar a cada paso en estos que no sé si los llame disparates, no hay sino obedecer y bajar la cabeza, atendiendo al refrán: haz lo que tu amo te manda, y siéntate con él a la mesa*¹²; fie le introduce prin mărci stilistice specifice: *no soy tan necio, que la desechase; que también se dice <cuando te dieran la vaquilla, corre con la soguilla>*¹³; fie le asimilează în frază, unitatea afortistică dată pierzându-și identitatea de enunț distinct. Este important a se menționa că în aceste cazuri, uneori, scutierul inserează înaintea unor proverbe, conjuncții cu valoare cauzală, ca o formă de a-și justifica judecata și de califica anumite acțiuni sau evenimente: *Mas no sé para qué nombro asno en mi boca, pues no se ha de mentar la sogá en casa del ahorcado*¹⁴.

În studiul realizat de către Roger D. Abrahams și Barbara A. Babcock se abordează și prezența unităților paremiologice în textul lui Cervantes, cercetătorii afirmând că proverbele reprezintă în operă particularitatea limbajului lui Sancho Panza, o trăsătură de caracter, care devine un mijloc prin care Cervantes marchează schimbarea raporturilor sau transformarea celor două personaje centrale ale romanului, ceea ce critica de specialitate a numit quijotizarea lui Sancho Panza și sanchopancizarea lui Don Quijote¹⁵. Mai mult decât atât, cei doi cercetători consideră că proverbele utilizate de Cervantes reprezintă un mijloc de caracterizare, de stabilire a relațiilor între personaje și de consturire a scenelor¹⁶. Sancho Panza, de pildă, mărturisește: *Si soy – respondió Sancho –; y soy quien la merece tan bien como otro cualquiera; soy quien <júntate a los buenos, y serás uno de ellos>; y soy de aquellos <no con quien naces, sino con quien paces> y de los <quien a buen árbol se arrima, buena sombra le cobija>*. În textul citat se evocă în mod autonom trei proverbe, locutorul atribuindu-și în mod vădit sensul apoftegmatic ce se desprinde din aceste unități. Această autocaracterizare realizată prin intermediul enunțurilor gnomice a fost comentată de către Sorin Mărculescu, cel care semnează a doua traducere în limba română, într-o notă de subsol. Hispanistul afirmă că la o primă vedere aceste structuri ar putea devoala ambițiile cavalierești ale scutierului, o prietenie de conveniență cu don Quijote, însă proverbele sunt o mărturisire a dorinței lui Sancho de a semăna moralmente cu stăpânul său, o manifestare a prieteniei față de el¹⁷.

Eleanor O'Kane consideră că paremiile folosite în operele literare sunt fie „exploatări psihologice”¹⁸, ce relevă modul de gândire al unui personaj, dinamizează dialogul și dezvăluie sau anticipează aspecte ale intrigii, fie sunt artificii ce pot apărea acumulate, adaptate, sub formă de aluzii, încrucișate sau răstălmăcite, sau în jocuri de cuvinte. Pentru cercetătoare, acumulările

¹² Miguel de Cervantes, *Segunda parte del Ingenioso Caballero Don Quijote de la Mancha*, II vol., Edición (introducción, texto y notas) de John Jay Allen, Cátedra, Madrid, 1991, p. 247.

¹³ Miguel de Cervantes, *op. cit.*, p. 57.

¹⁴ Miguel de Cervantes, *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*, I vol., Edición (introducción, texto y notas) de John Jay Allen, Cátedra, Madrid, 1991, p. 312.

¹⁵ Roger D. Abrahams și Barbara A. Babcock, *The Literary use of proverbs*, în *The Journal of American Folklore*, Vol. 90, N.358, American Folklore Society, 1977, p. 425-426.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Interpretarea îi aparține lui Sorin Mărculescu, *Don Quijote de la Mancha*, vol. II., p. 268.

¹⁸ Eleanor O'Kane, *op. cit.*, p. 364.

reprezintă cea mai spontană formă de manifestare a cunoștințelor paremiologice, prin exprimarea succesivă a unor proverbe, abuzând chiar de uzul acestora. O'Kane menționează că acest artificiu a apărut odată cu literatura medievală, dar a fost specific în perioada Renașterii.

Vehicularea unor serii de proverbe în cadrul aceleași intervenții, fără sincope, va fi proprie vorbirii lui Sancho Panza, care declară *No sé decir razón sin refrán, ni refrán que no me parezca razón*¹⁹. Un exemplu în acest sens îl constituie momentul când, înainte de a pleca într-o nouă aventură cu stăpânul său, forțat de soție sa, scutierul îi cere lui don Quijote o răsplată lunară pentru serviciile sale. Sancho își începe discursul prin a spune că Teresa a fost cea care l-a sfăuit în acest sens, ca ulterior să exprime o serie proverbe ce reprezintă îndemnuri la precauție: *Teresa dice – dijo Sancho – que ate bien mi dedo con vuestra merced, y que hablen cartas y callen barbas, porque quien destaja no baraja, pues más vale un toma que dos te daré. Y yo os digo que el consejo de la mujer es poco, y el que no lo toma es loco*²⁰.

Adaptarea reprezintă citarea indirectă a unui proverb, eventual ușor modificat, cu valențe generale, pentru a fi aplicat un fapt sau context particular. Parțial redat, proverbul devine o aluzie, autorul bazându-se pe cunoștințele paremiologice ale cititorului și pe posibilitățile acestuia de a-l identifica și a înțelege inserarea acestuia, iar uneori complet redat, cu un vădit caracter metaforic sau alegoric, proverbul devine o aluzie sau o ironie. De asemenea, Eleanor O'Kane afirmă că o combinare a celor două artificii ale proverbelor – adaptare și aluzie – reprezintă un procedeu „efectiv”, exemplificând un pasaj din *La Celestina* a lui Fernando de Rojas: *Dejaos morir sirviendo a ruines, haced locuras en confianza de defension! Biviendo con el conde que no matasse el hombre, me daba mi madre por consejo și oferind proverbul complet: Cuando vives con el conde, no mates al hombre, pues morira el hombre y te perdiran el hombre*.²¹ În *Don Quijote*, pentru a face referire la continuarea apocrifă a lui Avellaneda, Cervantes inserează în discursul personajului său doar parțial un proverb ce condamnă aviditatea și necinstea: *Y no sé qué le movió al autor a vaerse de novelas y cuentos ajenos, habiendo tanto que escribir en los míos: sin duda se debió atender al refrán: <De paja y de heno...>*²². Forma integrală a proverbului este: *De paja y de heno, mi vientre lleno*²³

În cazul încrucișării sau răstălmăcirii, cercetătoarea notează că ar fi vorba de un procedeu de substituție a unor constituenți. Câtă vreme nu se alterează sensul paremiei originale, se poate aprecia existența unor variante ale aceluiași proverb. Cu toate acestea, în cazul operelor literare, o posibilă încrucișare sau răstălmăcire se efectuează cu reale intenții de a denatura înțelesul unei unități paremiologice originale, scriitorul având un scop precis în momentul în care operează modificări la nivelul unei formule apoftegmatice. O'Kane subliniază că deși ar putea fi o sursă de umor cele două intervenții, autorul are mai curând obiective psihologice ce țin de text, personaj sau situație²⁴.

Fără a oferi alte explicații suplimentare pentru ultima categorie, a jocului de cuvinte, autoarea studiului oferă un exemplu ce vizează cercetarea noastră, anume un exemplu de utilizare a unui proverb în *Don Quijote de la Mancha*²⁵, în partea I, capitolul 22, ca un artificiu pentru crearea unui joc de cuvinte:

¹⁹ Miguel de Cervantes, *Segunda parte del Ingenioso Caballero Don Quijote de la Mancha*, II vol., Edición (introducción, texto y notas) de John Jay Allen, Cátedra, Madrid, 1991, p. 560.

²⁰ *Idem*, p. 76.

²¹ Eleanor O'Kane, *op. cit.*, p. 365-366.

²² Miguel de Cervantes, *op. cit.*, p. 51.

²³ José María Sbarbi y Osuna, *El Refranero general español*, Imprenta de A. Gómez Fuentenebro, Madrid, 1874, p. 284.

²⁴ Eleanor O'Kane, *op. cit.*, p. 366.

²⁵ *Ibidem*, p. 367.

- *Sí, señor – respondió el galeote –; que no hay peor cosa que cantar en el ansia.*
- *Antes he yo oído decir – dijo don Quijote – que quien canta sus males espanta.*
- *Acá es al revés – dijo el galeote –; que quien canta una vez llora toda la vida.*

Concluzii

Proverbele în operele literare pot avea diferite efecte estetice: conferă oralitate stilului, caracterizează personaje, pot fi o importantă sursă de umor, scriitorul își poate exprima viziunea despre lume etc. Ponderea unităților paremiologice în *Don Quijote de la Mancha* este impresionantă, dacă luăm în considerare că discursul în genere al lui Sancho Panza este presărat cu enunțuri gnomiche. Fără a fi inserate în narațiune, ci doar în dialog, uneori parțial redade, alteori modificate, proverbele vehiculate în operă sunt un mijloc de (auto)caracterizare a scutierului, ce fie anunță formulele apoftegmatice prin mărci lingvistice cunoscute, fie le asimilează în frazele sale. Sancho adesea evocă mai multe proverbe în aceeași intervenție, constituind o acumulare sau un cumul paremiologic. Funcționalitatea acestora este în primul rând de calificare a unor situații, scutierul justificându-și raționamentul în forța axiomatică a proverbelor.

BIBLIOGRAPHY

Abrahams, Roger D. și Babcock, Barbara A., *The Literary use of proverbs*, în *The Journal of American Folklore*, Vol. 90, N.358, American Folklore Society, 1977.

Barsanti Vigo, María Jesús, *Análisis paremiológico de «El Quijote» de Cervantes en la versión de Ludwig Tieck*, Peter Lang, 2003.

Cervantes Saavedra, Miguel de, *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*, I vol., Edición (introducción, texto y notas) de John Jay Allen, Cátedra, Madrid, 1991.

Cervantes Saavedra, Miguel de, *Segunda parte del Ingenioso Caballero Don Quijote de la Mancha*, Edición (introducción, texto y notas) de John Jay Allen, Cátedra, Madrid, 1991.

Cervantes Saavedra, Miguel de, *Don Quijote de la Mancha*, II vol., traducere, cuvânt înainte, cronologie, note și comentarii de Sorin Mărculescu, cu un studiu intrductiv de Martin de Riquer, Editura Paralela 45, Pitești, 2004.

Combet, Louis, *Los refranes en la literatura* în Euskera, XLI (2. Aldia), Durango, 1996.

Coșbuc, George, *Nașterea proverbelor*, în *Elementele literaturii populare*, Antologie, prefață și note I.Filipciuc, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986.

Danilov, Ilie, *Paremiologia rusă din perspectivă comunicativă, lingvistică și stilistică*, Editura Sirius 4, Veliko Turnovo, 1995.

Danilov, *Repere ale paremiologiei românești*, Editura Moldova, Iași, 1997.

Hrisztova-Gotthardt, Hrisztalina; Varga, Melita Aleksa (eds.), *Introduction to paremiology: A Comprehensive Guide to Proverbs studies*, De Gruyter Open Ltd., Varșovia, Berlin, 2014.

O'Kane, Eleanor, *The proverb: Rabelais and Cervantes*, Comparative Literature, 2, Bell & Howell Information and Learning Company, University of Oregon, 2001.

Sbarbi y Osuna, José María, *El Refranero general español*, Imprenta de A. Gómez Fuentenebro, Madrid, 1874.